

Марина Ткачук

ДУХОВНО-АКАДЕМІЧНА ФІЛОСОФІЯ ЯК ФЕНОМЕН

Статтю присвячено питанню сутності і специфіки того типу філософування, що постав і розвивався у стінах православних духовних академій Російської імперії у ХІХ – на початку ХХ ст.

Як відомо, історики філософії доволі тривалий час намагалися не помічати ані видатної ролі Київської духовної академії у становленні й розвиткові філософії на східнослов'янських теренах, ані самого цього навчального закладу, що донедавна ототожнювався в нашій науковій літературі виключно із «заповідником мракобісся». Відмова пострадянської гуманітаристики від табування тем і результати історико-філософських студій, присвячених Київській духовній академії, її вихованцям та науковцям, що тривають від початку 1990-х рр., дають змогу не тільки відновити справедливість, а й відкрити надзвичайно важливу сторінку вітчизняної історії філософії.

Аналіз доробку філософів Київської духовної академії, представлений у доволі численних фахових розвідках останнього десятиліття, увиразнює, передусім, справедливість думки, що її висловив колись Георгій Флоровський: «В Академіях за ХІХ століття склалася своя філософська традиція»¹, причому традиція, значення якої не вичерпується відомчими межами, адже «в духовній школі закладалися підвалини систематичної філософської культури»² на теренах Російської імперії. Академічна філософія, що бере свій початок на східнослов'янських теренах у стінах Києво-Могилянської академії, чий досвід опановує вища й середня духовна школи ХVІІІ ст., у першій половині ХІХ ст. входить до нової фази свого розвитку в духовних академіях, набуваючи фахової визначеності й систематичності, виводячи філософську думку тогочасної Росії на шлях православної культурної самоідентифікації й накреслюючи, тим самим, своєрідний вектор її подальшого руху в межах християнської філософії.

Факти з історії духовно-академічної філософії, встановлені в останні роки, цілковито заперечують відомі твердження щодо відсутності будь-якого її впливу на світську традицію та й загалом на філософські процеси ХІХ – початку ХХ ст. В особах Ореста Новицького, Сильвестра Гогоцького, Памфіла Юркевича, Йосипа Міхневича, Матвія Троїцького та ін. Київська духовна академія, наприклад, чимало посприяла становленню як університетської, так і неакадемічної філософії зазначеної доби. Те саме стосується й інших духовних

¹ Флоровский Г. Пути русского богословия. – К.: Путь к истине, 1991. – С. 240.

² Там само. – С. 242.

академій – Санкт-Петербурзької, Московської, Казанської, що дали російським університетам видатних фахівців-філософів.

Усвідомлюючи значущість духовно-академічної традиції в історії вітчизняної філософії, її дослідник неодмінно постає перед питанням: чим зумовлений, власне, той факт, що православні духовні академії, за статутом – «закриті вищі церковні училища, що через християнське виховання і вищу православно-богословську науку готують християнськи-просвічених діячів для служіння святій Православній Церкві, передусім у царині церковно-пастирській, а потому й на інших сферах церковної діяльності, переважно у священному сані»³, відіграли таку потужну роль у філософських процесах ХІХ – початку ХХ ст.? Чому, зовсім не маючи на меті підготовку фахівців-філософів, духовні академії уславили себе, значною мірою, їх іменами?

Інший проблемний аспект стосується питання про сутність і специфіку духовно-академічного філософування, замислитися над яким змушує очевидна спільність смислового поля, в межах якого розгорталася викладацька і наукова діяльність філософів духовних академій, наявність характерної проблематики, методології, ба, навіть стилю, що дозволяє говорити не лише про конкретних мислителів та їх доробок, а й про самий *феномен духовно-академічної філософії*.

На жаль, осмислення цього феномену ще не стало предметом спеціальних фахових досліджень, переважна частина яких – з причин цілком зрозумілих – залишається у полі історико-філософської «емпірії», переймаючись справді важливою справою, так би мовити, первісного накопичення матеріалу. Що ж до поодиноких спроб «комплексного», систематичного аналізу філософського доробку духовних академій, то вони поки що виливаються у збірки нарисів життя і творчості окремих речників духовно-академічної філософії, які, на жаль, не дають цілісного уявлення про сутність і специфіку останньої.

Усвідомлюючи неможливість здійснення розгорнутого концептуального аналізу феномену духовно-академічної філософії в межах короткої розвідки, спробуємо окреслити бодай деякі моменти, що видаються принциповими в його осмисленні.

Передусім, яке значення має термін «духовно-академічна філософія»? Визначення, наявні в сучасній літературі, доволі одноманітні. Суть їх якнайкраще передає тлумачення, закріплене в одному з найновітніших філософських словників: «Духовно-академічна філософія – сукупність філософських курсів і пов'язаної з ними літератури, що вивчалася в духовних академіях Російської православної церкви»⁴.

³ Устав Православных духовных академий. – К., 1910. – С. 1.

⁴ Шапошников Л. Е. Духовно-академическая философия // Словарь философских терминов. – М.: Инфра-М, 2004. – С. 153. Як «філософські курси, що викладалися в російських Духовних Академіях», та «філософську творчість професорів і викладачів цих академій, філософські статті та огляди у богословських журналах, що видавалися при цих академіях» визначає зміст поняття «духовно-академічна філософія» і відомий енциклопедичний слов-

Не вдаючись до полеміки з приводу невизначеності й некоректності вислову «пов'язана з ними література», варто зазначити, що наведене тлумачення не тільки не передає суті духовно-академічної філософії, а й наражає дослідників на перспективу «не побачити за деревами лісу». Адже наразі мова йде не просто про «сукупність» філософських курсів чи книг: ідеться про особливий тип філософування, інституалізований у системі духовної просвіти. Поряд із університетською філософією, він є різновидом академічної філософії, що функціонує в системі освіти та науки, і виявляє себе як теоретична діяльність у спеціалізованих галузях філософського знання (філософських дисциплінах), зреалізована у практиці викладання.

Як тип філософування, інституалізований у системі духовної просвіти, духовно-академічна філософія повинна розглядатися у контексті її завдань і вимог, закріплених у відповідних документах – передусім, статутах духовно-освітніх закладів. Сформована на початку ХІХ ст. на принципах ієрархічності духовних шкіл – нижчих (парафіяльні та повітові училища), середніх (семінарії) і вищих (академії) – та єдиноначалія у керівництві ними, система духовної просвіти на теренах Російської імперії діяла як чіткий механізм, де кожен елемент виконував відведену йому функцію. Сказане стосується й тих навчальних дисциплін, що становили зміст духовно-освітнього *curriculum*'у – з-поміж них, філософських.

На відміну від світської, у духовній школі опановування філософії починалося вже з семінарських класів. Підпорядковуючись загально-освітнім завданням, вивчення філософської пропедевтики, стислого курсу історії філософії, логіки та психології вводило семінаристів у коло філософських дисциплін, знайомило з відповідною термінологією, сприяло формуванню світоглядних цінностей, готувало до самостійної розумової діяльності. Попередній філософський досвід, набутий у семінарії, значно розширювався і міцнішав під час навчання у духовній академії. Впродовж ХІХ – початку ХХ ст. обсяг викладання філософських дисциплін неухильно збільшувався, сягаючи від 10 до 15 годин на тиждень. Вивчення історії давньої та новочасної філософії, логіки, метафізики, психології було загальнообов'язковим за будь-яких статутних змін. Історико-філософський вишкіл, праця з першоджерелами та новітньою філософською літературою, можливість якої створювала ґрунтовна мовна підготовка студентів, висока вимогливість до них з боку викладачів, виховання наукової сумлінності та навичок перекладацької роботи й написання філософських текстів – усі ці, без сумніву, позитивні й варті наслідування ознаки філософської освіти, що її надавали духовні академії ХІХ – початку ХХ ст., власне й були тими чинниками, які зумовили появу в духовному середовищі філософів-фахівців, спроможних забезпечувати

у кадровому відношенні не лише духовно-академічні, а й університетські кафедри філософії. На відміну від російських університетів, де умови для повноцінної філософської освіти існували далеко не завжди (згадаймо десятилітню перерву у викладанні історико-філософських курсів, що мала місце у 1850-х рр., а також цілковиту відсутність в університетському *syllabus* і курсів метафізики, вкрай необхідних для фахового філософського зростання), духовні академії не тільки забезпечували безперервне відтворення філософів-фахівців, а й значно сприяли збереженню академічної філософії як такої на теренах імперії.

Підхід до вивчення духовно-академічної філософії з точки зору її інституалізованості у системі духовної просвіти є, на наш погляд, ключовим й у питанні сутності та специфіки цього типу філософування. У своїх визначальних рисах духовно-академічна філософія формувалася відповідно до вимог і цілей духовної просвіти. Сказати, що керівники останньої свідомо опікувалися проблемою розвитку філософії на теренах імперії чи переймалися зростанням «самодіяльності спекулятивної думки» в духовних академіях, означало б, вочевидь, погрішити проти істини. Ревнителі духовної просвіти у Росії, щоправда, у більшості своїй добре розуміли неунікненність та необхідність філософської підготовки майбутніх служителів Слова Божого, однак переймалися не вільним розвитком філософської творчості, а ствердженням і поширенням «здорової філософії», відповідної до постулатів православного віровчення. «Істинний філософ є істинний християнин, якому одкровення не забороняє використання розумової сили його, але слугує ароматом, що охороняє науки від псування»⁵, — з цієї керівної настанови добре зрозуміло, якої філософії потребувала «офіційна» Росія, пов'язуючи особливі сподівання щодо її розробки саме з духовними академіями, чії християнські підвалини убезпечували справу філософування від набуття небажаного, з точки зору імперської ідеології, характеру.

Втім, хоч як це парадоксально, попри «державне замовлення» на філософування «у межах катехізису», вихованці духовних академій не тільки не виносили скептичної налаштованості щодо філософії, а й, вивчаючи історію філософії за першоджерелами та розвиваючи, згідно з вимогами тих-таки статутів, навички критичного мислення, виявилися у перших лавах тих, хто відстоював легітимність і самоцінність філософського знання, хто свідомо став на захист філософії від закидів щодо її неспроможності й непотрібності. Висновок, зроблений вихованцями, наприклад, Київської духовної академії вже в 30-ті роки ХІХ ст., що «філософське мислення ...є мислення вільне»⁶, самостійне і «спрямоване до безпосереднього живого пересвідчення

⁵ Записка члена Главного правления училищ Муравьева-Апостола о преподавании философии в духовных академиях // Центральный державный исторический архив Украины в м. Києві. — Ф. 711. — Оп. 3, спр. 4077. — Арк. 2.

⁶ Новицкий О. М. Об упреках, делаемых философии в теоретическом и практическом

в істині»⁷, видається цілком закономірним результатом вдумливого вивчення історії філософії. Інша річ, що з «вільно-філософським» мисленням не було чого робити в духовно-академічному закладі, отож не дивно, що філософи духовних академій часто залишали рідні стіни, надаючи перевагу університетським кафедрам, хоча й зберігаючи на все життя духовно-академічну закваску.

Яку ж філософію сповідували філософи, що зростали у стінах православних духовних академій? Філософію, що розвинута на засадах християнського теїзму, на розумінні Абсолюту як «живого» Бога, Творця і Промислителя, вільної і свідомої Особистості. Філософське умоспоглядання розвивається тут з релігійного коріння, маючи своєю підвалиною та світоцем православне віровчення. «У самій лише скарбниці одкровення слід шукати істинну мудрість, і начало філософії у Тому, Котрий є всього Начало й Кінець»⁸, – під цими словами, виголошеними на урочистому відкритті Київської духовної академії 1819 р. її першим професором філософії Іваном Скворцовим, підписалися б усі без винятку його наступники по філософській кафедрі, чия творчість відповідає апостольській настанові «Вірою розуміємо» (Євр. 11:3).

У світлі останньої духовно-академічна філософія постає досить своєрідним феноменом на межі спекулятивної філософії та ортодоксального богослов'я: якщо філософія намагається осягти вільним мисленням буття людини і світу, а богослов'я прагне розбудувати вчення про Бога на підставі закарбованого у Св. Письмі Слова Божого, то духовно-академічна філософія розуміє сам філософський шлях чистого мислення як піднесення до невичерпної скарбниці Одкровення, знаходячи у посланні від Творця і Промислителя ключ до «таких таїн про Бога, світ і людину, до яких не лише не доходив людський розум у світі поганському, ні в релігії, ані в філософії, але до яких ніколи не може дійти власними силами»⁹.

Важливо зазначити, що саме з речниками духовно-академічної філософії пов'язані у Росії перші кроки у справі розбудови православної філософії та культури – справі, що її пов'язують, зазвичай, із творчістю славетних слов'янофілів Івана Киреевського та Олексія Хомякова. Вже у 30-ті роки XIX ст. у стінах духовних академій визріває і заявляє про себе прагнення віднайти власний філософський шлях, на якому долається однобічність як раціоналізму, так і емпіризму – шлях, на якому особиста свобода, стверджувана на правах розуму, дозрі-

отношения, их силе и важности // Журнал министерства народного просвещения. – 1838, ч. XVII. – С. 291.

⁷ Новицкий О. М. Об упреках, делаемых философии... – С. 292.

⁸ Опыт о метафизическом начале философии. Сочинение бакалавра философских наук в Киевской Академии, священника Иоанна Скворцова // Акты и документы, относящиеся к истории Киевской Академии. – Отд. III (1796–1869). – Т. IV (1813–1819) / С предисловием, введением и примечаниями проф. прот. Ф. И. Титова. – К., 1913. – С. 741.

⁹ Новицкий О. М. Постепенное развитие древних философских учений в связи с развитием языческих верований. – Ч. I. – К., 1860. – С. 18.

ває до вищої, християнської свободи духу, свободи «за благодаттю». Розглядаючи пізнання істини як справу не власне мислення, а особистості в її цілісності, живій єдності розуму, волі, почуттів, сумління тощо, шукаючи суголосного універсального світогляду, злагоди віри та розуму у «віруючому розумінні», філософи духовних академій задовго до появи програмних праць речників слов'янофільства окреслили шлях, на якому у подальшому розгортатиметься російська релігійна філософія.

Саме з духовними академіями слід пов'язувати й звернення російської філософії до витоків православної традиції — до святоотчої спадщини, що не лише стала предметом численних студій і перекладів, які, без сумніву, збагатили східнослов'янські культури ХІХ — початку ХХ ст., а й увійшла у плоть і кров релігійно-філософського дискурсу цієї доби. Водночас із тими ж духовними академіями пов'язаний перший досвід глибокого фахового осмислення новочасного німецького ідеалізму. Кант і Гегель, Шеллінг і Баадер, Якобі та Шопенгауер, Лотце і Бенеке, Герbart і Ульріці — цими прізвищами буквально майорять сторінки духовно-академічних журналів і праць, що вийшли з духовно-освітнього середовища. Німецьких філософів не наслідують — у них навчаються, з ними сперечаються, постійно підтримують «стан розмови», жвавий і плідний діалог, у якому вигострюються власні думка й слово, міцніє філософський вибір на користь ідеалізму платонівського типу, пропущеного через горнило православного умоспоглядання — того самого «конкретного ідеалізму», що, на відміну від ідеалізму абстрактного, беззасновкового, передбачає вкоріненість філософського мислення в абсолютно сушому як його началі. Навчаючи про дух як про щось більше, ніж свідомість, ніж пізнавальна діяльність, розглядаючи його як реальну субстанцію, вбачаючи в істині не мисленнєву категорію, а «живу», конкретну онтологічну сутність, духовно-академічні філософи закладають підвалини «онтологічної гносеології», що згодом стане однією з принципових ознак російської релігійної метафізики.

Підсумовуючи, важливо зазначити: не розуміючи сутнісних ознак духовно-академічного філософування, тієї мети і завдань, що реалізовувалися у філософському проекті духовних академій, дуже важко зрозуміти як значущість звершень окремих учасників цього проекту, так і відтворити адекватний образ духовно-академічної філософії, осягнути який на рівні копірсання у формулярних списках та переписування відомостей з некрологів навряд чи вдасться. Отож, коли йдеться про вивчення духовно-академічної філософії, зізнаємося відверто — головна робота попереду.

Maryna Tkachuk

PHILOSOFY IN THEOLOGICAL ACADEMIES AS A PHENOMENON

The article is devoted to the analysis of essence and specific features of that type of philosophy, which was developed in Orthodox theological academies of Russian empire (XIX – beginning XX centuries).

Світлана Кузьміна

ФІЛОСОФСЬКО-ПЕДАГОГІЧНА СПАДЩИНА КИЇВСЬКОЇ ДУХОВНОЇ АКАДЕМІЇ: СТАН І ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ

У статті підводяться підсумки історико-філософських та історико-педагогічних досліджень філософсько-педагогічної спадщини Київської духовної академії, а також визначаються джерелознавчі та методологічні проблеми її подальшого вивчення.

Кожен, хто спробує окреслити коло персоналій і джерел історичного дослідження теоретико-педагогічної спадщини Київської духовної академії, з'ясує для себе цікаву обставину: майже всі її професори, що намагалися сказати своє слово в науці про виховання і торкалися проблем освіти, за науковим фахом були філософами. Це зумовлено не лише тим, що статутом 1869 р. педагогіку було включено до складу навчальних дисциплін духовних академій: зацікавленість філософів КДА педагогікою виявилася набагато раніше. І не лише тому, що починаючи зі статуту 1814 р. пріоритетним завданням духовних академій Російської імперії проголошувалося виховання юнацтва для освіченого служіння не державі, як це було у XVIII ст., а Церкві у пастирській і духовно-навчальній галузях діяльності, педагогічних за своїм характером. А також не лише тому, що, в силу особливостей фаху, філософування професорів філософії як представників її академічної формації мало приймати вигляд викладання. Сама концепція філософської освіти в російських вищих духовно-навчальних закладах XIX ст. налаштувала професорів філософії на педагогічний лад.

Автор цієї концепції, св. Філарет Дроздов, надавав богословствуванню, як показує о. Георгій Флоровський, значущості «єдиної незамінної передумови» цілісного духовного життя, що в спеціальній